

TÜRKİYE’DE 1950–54 DÖNEMİNDE DEMOKRAT PARTİ’NİN TARIM POLİTİKASI

Suat OKTAR*
Arzu VARLI**

Özet

İkinci Dünya Savaşı, Türkiye için sıkıntılı dönemlerden biridir. Aynı zaman içinde elverişsiz iklim koşullarının da yaşanması; sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilemiştir. Özellikle tarımsal üretimin düşmesi gıda ürünlerinin tedarikini zorlaştırmış ve kıtlıklara neden olmuştur. Büyük kentlerde işe sıkıntısı baş göstermiş, birçok gıda ürünü karaborsaya konu olmuş karne uygulaması başlatılmış ve kanuni düzenlemeler yoğunlaştırılmıştır. Hükümet, tarım ve ticari hayatın her alanına yoğun bir şekilde müdahale etmeye başlamış ve bu da halk arasında tepkilere yol açmıştır. Tepkiler iktidarı değiştirmiş; Demokrat Partili yıllar başlamıştır. Bu değişimle beraber, Türkiye'nin siyasal yaşamında ilk kez köylüler, kazanılması gereken faal bir güç olmuştur. DP'de köylüyü ve tarımı destekleyici politikaları takip etmiştir. 1950'lerden itibaren elde edilen dış yardımlar tarımsal üretime aktarılmıştır. Aktarılan yardımlarla beraber üretimde mekanizasyon hareketi başlamış; ilkel denilebilecek araçlarla yapılan tarımsal üretim traktör kullanılmasıyla beraber tarımsal alanların genişlemesine ve ciddi üretim artışlarına neden olmuştur.

Bu çalışmada, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte tarım alanının makineleşmesiyle yaşanan değişim ve ekonomik ve toplumsal düzeydeki etkileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Tarım, Tarımda Makineleşme

* Prof.Dr, Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
iibf.dek@marmara.edu.tr

**Öğr.Gör., Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
arzu.varli@marmara.edu.tr

THE AGRICULTURAL POLICY IN TURKEY DURING THE RULE OF THE DEMOCRATIC PARTY FROM 1950 TO 1954

Abstract

Second World War was a depressing period of Turkey. During this period, uncongenial climate affected the social and economic life negatively. Especially the decrease in the agricultural production created difficulties in the supply of food and caused famine. As food shortages started in the big cities, lots of products became subject to the Black Market and the ration card system was started. As a result, legislative adjustments were intensified by the government. The government's intervention in agriculture and trade in every aspect possible caused anti-reactions within the society. These reactions played an important role in the change of government and the rule of the Democratic Party started. With this shift, peasants became an important active power to be handled and gained for the first time in Turkey's political scene. The Democratic Party followed all the policies that supported the peasants and agriculture. As of 1950, all the foreign aid funds were transferred to agricultural production. With the help of these transferred funds and the use of tractors, mechanization started in agriculture which was handled almost with primitive methods. The enlarged and developed the agricultural fields and vital increases were experienced in the production.

In this study, the revolutionary shift experienced with the introduction of mechanization by the Democratic Party and its impacts on the Turkish society has been discussed.

Key Words: *Democratic Party, Agriculture, Mechanization in Agriculture*

1. Savaş Ekonomisi, Köylülük Sorunu ve Tek Parti Döneminin Sonu

Bilindiği gibi, İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye için tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden biridir. Savaşın uzaması, seferberlik ilanı sonucu tarlaların boş kalması ve olumsuz iklim koşullarının varlığı nedeniyle, gıda ürünlerinin tedarikinde ciddi darlıklar ve kıtlıklar yaşanmıştır. Özellikle üretiminde ciddi kayıplar söz konusudur. Nitekim, 1939 yılında 4.200 bin ton olan buğday üretimi, 1945 yılında 2.200 tona gerilemiştir.¹

Türkiye hububat üretiminde kendine yeten, hatta ihracat yapan bir ülke konumundaydı. Buğday ihracatı 1939 yılında 23.318 tondan, 1940 yılında 63.878 tona çıkmıştır. Bu düzeyde ihracat, ancak 1946 yılında o da 33.777 ton gibi yine düşük bir değere yaklaşabilmiştir.² Ne yazık ki, savaş konjonktürü nedeniyle tarımsal üretim ciddi biçimde düşmüş, dolayısıyla özellikle büyük kentlerde iye sıkıntısı baş göstermiştir. Birçok gıda ürünü karaborsaya konu olmuş, özellikle un

¹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s.217.

² **Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Cilt:15, İstanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, 1946, s.375.

darlığı nedeniyle ekmek karneye bağlanmıştır. Karne ile tayinlama uygulaması başlatılmış, un ve şeker sıkıntısı sonucu pasta ve benzeri unlu yiyeceklerin yapılması yasaklanmıştır.¹

O yıllarda iktidarda bulunan Refik Saydam Hükümeti, 1940 yılının sonlarından 1942 yılına kadar buğday darlığını aşmak amacıyla üreticilerinden doğrudan alımlar yapmıştır. Çiftçinin üretimini belirlenmiş olan fiyatlar üzerinden satın almıştır. Ancak, üretici üretimini resmi fiyatın üzerinde oluşan karaborsa fiyatından satmanın yollarını aramış ve bunu da çoğunlukla bulmuştur. Dolayısıyla, yüksek fiyattan satın almaya hazır fırsat peşinde koşan tacirlerin varlığı karaborsayı yaratmıştır. Başta un ve mısır olmak üzere birçok hububat ürününün fiyatı, savaş yılları boyunca diğer tarımsal ve tarımsal olmayan ürünlerden çok daha hızlı artmıştır.²

Nitekim, dönemin başında karaborsaya ilişkin haberler hemen hemen her gün gazetelerde yer almıştır.³

“Buğday tacirleri, Anadolu’da müstahsilden bol miktarda buğday almaktadırlar. Sivas, Kayseri, Yozgat taraflarında bazı tacirler, Toprak Mahsulleri Ofisi’nin verdiği fiyatlardan ziyade fiyat vererek köylüden buğday toplamaktadırlar. Ekserisi İstanbul buğday tacirlerinden mürekkep olan bu tüccarlar, buğday stoku vücuda getirmektedirler.”

Hububat üreticilerinin üretimlerini devletin resmi kurumu olan Toprak Mahsulleri Ofisi’ne satmayıp karaborsaya çıkarmaları hem iae sorununu derinleştirmiş hem de fiyatların yükselmesine neden olmuştur. 1942 yılında kurulan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti yaşanan sorunu çözmek amacıyla **yüzde 25 kararı** olarak bilinen uygulama ile belli oranların dışında kalan ürünün satışını serbest bırakmıştır. Bu uygulamaya göre, devlet, üreticisinin ilk 50 ton ürünün yüzde 25’ini, sonraki 50 ton üzerinden yüzde 35 ve 100 tonu aşan üretimin de yüzde 50’sini satın almayı; geride kalan ürünün de serbestçe satılmasını sağlamıştır.⁴ Ancak, hükümetin uyguladığı fiyat politikasından tatmin olmayan üretici karaborsaya yönelmiştir. Nitekim, hükümet buğdayın kilosuna 20 kuruş öderken, serbest piyasada buğday 40 kuruştan alıcı bulmuştur. Arz-talep dengesizliğinin büyümesi fiyatı daha da tırmandırmış; 1943 yılının Nisan ayında serbest piyasada buğdayın kilosu 100 kuruşa çıkmıştır.⁵

¹ Oktay Yenal, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, İstanbul: Homer Yayınevi, 2003, s.74.

² Şevket Pamuk, “War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey 1939-1945”, İçinde, **Present Politics in the Modern Middle East**, Ed., John Waterbury and Farhat Kazemi, Florida: University Press of Florida, 1991, s.131.

³ “Tüccarlar Buğday Stoku Yapıyorlar”, **Tan**, (24 İlkteşrin, 1940), s.2

⁴ Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri: Söylev, Demeç ve Yazılar**, Ankara: A.Ü.S.B.F. Maliye Enstitüsü Yayını, 1963, s.73.

⁵ Pamuk, (1991), **a.g.m.**, s.135.

Öte yandan, devlet, savaşın her an kapıyı çalacağı endişesiyle orduyu sürekli teyakkuz halinde tutmuştur.¹ Bu da, tarlaların ve ekim alanlarının boşalmasına dolayısıyla üretimde ciddi kayıplara yol açmıştır. Hububat üretiminde yaşanan darboğazı aşmak çok sıkı fiyat ve miktar kontrollerine gidilmiştir. Nitekim, narh politikası ve karne uygulaması ciddi biçimde sürdürülmüştür. Ne var ki, bu önlemler uygulamada çözüm için yeterli olmamış; dönemin konjonktüründen yararlanarak spekülâtif ve karaborsa yollardan servet sahibi olan zümre ortaya çıkmıştır. Karaborsa ve istifçilik yaparak zenginleşenler arasında bazı yüksek devlet memurlarının yanı sıra, askeri müteahhitler ile yabancı sermaye arasında aracılık yapan politikacılar da bulunmuştur.² Bu gelişmelerden rahatsız olan dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü söz konusu yollardan servet sahibi olanları vurguncu olarak nitelendirmiş ve bunlardan hesap sorulacağını açıkça beyan etmiştir. Nitekim İnönü 1942 yılında Meclisin açılışında yaptığı konuşmada şöyle demiştir:³

“Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası.... Bulamık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havası [yı] ticari meta yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar... Büyük bir milletin hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar... Ticaretin ve iktisadi faaliyetin serbestliğini bahane ederek milleti soyamak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız.”

Ne var ki, İnönü'nün aynı konuşmasında itiraf etmek zorunda kaldığı gibi; fırsatçılar, vurguncular ve soyguncuların siyasi kadrolar arasında çıkar bağları ile ilişkili oldukları gruplar vardı. Hatta tek parti yönetimine ve Kemalizm'e olan imanından asla şüphe edilemeyecek Yakup Kadri'ye bile, bu gruplar arasında bakanların yanı sıra vali ve umum müdürlerinin de bulunduğunu kaydeder.⁴

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan stokçuluğu dolayısıyla karaborsayı önlemek amacıyla uygulamaya konulan Milli Koruma Kanunu etkileri ve sonuçları itibariyle döneme damgasını vuran en önemli gelişmelerden biridir.⁵ Yoğun bir müdahaleci yapıya sahip olan bu kanun özellikle tarım başta olmak üzere, ticari yaşamın çok geniş bir alanına müdahale olanağı vermiştir. Hükümet buradan aldığı güçle ekonomiyi yeniden düzenleyebilme olanağına sahip olmuş ve özel teşebbüs

¹ Türkiye savaşa fiilen girmemesine karşın, ordusunu savaş yılları boyunca sürekli teyakkuzda tutmuştur. Seferberlik ilan edildiğinde, toplam 120 bin olan ordunun asker gücü 1,5 milyona çıkmıştır. Bkz; Zafer Toprak, “Türkiye’de Muhalefetin Doğuşu: II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:121, (Ocak,2004), s.75.

² İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 15. Basım, İstanbul: Can yayınları, 2002, s.289.

³ Kuruç, (1963), **a.g.e.**, s.74.

⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s.169.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için Bkz; Hüsnü Bengi, **Milli Koruma Kanunu ve Kararları**, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1945; Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s.217; Ahmet Makal, “65. Yılında Milli Koruma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:102, 2005; Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900–1960**, Ankara: İmge Kitabevi, 2003

tamamen denilebilecek ölçüde devletin vesayeti altına alınmıştır. Hatta, bu kanuna dayanarak çıkarılan kararnemelerle köylünün ve küçük çiftçinin, dış ticaretle uğraşan tüccarın malına ve sanayicinin atölye, fabrika ve tesislerine el konabilmiştir.

Savaş koşulları gerekçe olarak gösterilse de, zaman aman keyfi ve ölçsüz yapılan bu uygulamalar özellikle kırsal bölgedeki köylü üzerine ağır bir yük getirmiştir. Hükümet, köylünün yük hayvanlarına yaygın bir biçimde el koyabildiği gibi, ürettiği ürünü de sahiplenebilmiştir.¹ Ancak, el konulan ürüne bir bedel ödenmesine karşın, bu bedel hiçbir zaman ürünün gerçek karşılığı olmamıştır. Ürüne el konulan değer düşük tutulmuş ve bu değer çoğunlukla piyasa fiyatının altında kalmıştır. Ayrıca, köylüye ürüne el konulması karşılığında ödenen para, nakit ve peşin olarak değil, çoğunlukla da devlet tahvili ve hazine bonusu şeklinde ödenmiştir.² Tüm bu uygulamalar köylünün tek partili yönetimiyle olan bağlarını koparttığı gibi, O'na olan nefretini de derinleştirmiştir.

“**Yüzde 25**” uygulaması başlangıçta işe sorununu çözebilecek bir yol olarak görünmüştür. Ancak uygulama ilerledikçe, bu politikanın, küçük ve orta üreticilerin üzerine ağır bir yük getirdiği anlaşılmıştır. Çünkü, yüzde 25 kararını küçük üreticilerin ürün fazlasına tümüyle el koymuş, hatta 50 dönümden az toprak işleyen ailelerle, başkasında toprak kiralayan ortakçı ailelerini hububat tüketimlerini kısımaya zorlamıştır. Çünkü, bu uygulamaya göre üreticilerin ellerinde tohumluk ve hayvan yemine ayıracak fazla bir pay kalmamış, dolayısıyla, bu kesimin tefecilerin eline düşmesi kaçınılmaz olmuştur.³

Alınan sıkı ve katı önlemlere karşın, ne ihtikârın ne de suiistimallerin önüne geçilebilmiştir. Üstelik, bu tür olaylara kamu görevlilerinin karışmış olması da olayın bir diğer acı yönüdür. Örneğin, ekmek karnelerinin dağıtımında işe memurlarının yaptıkları yolsuzluklar her gün gazete sayfalarında yer alacak kadar çoktur. İşe memurlarına rüşvet verenlerin başında en çok da fırıncılar gelmiş ve fırıncılar işe memurlarının yardımıyla fazla un tedarik edebilmişlerdir.⁴ Yine, üreticiden devlet adına hububat alımı yapmaya yetkili olan kamu görevlileri de suiistimal yaparak büyük kazançlar elde etmişlerdir. Örneğin, Doğu Anadolu'da devlete ait silolara göndermek üzere üreticiden aldıkları binlerce ton buğdayı karaborsaya sürerek yüzbinlerce liralık vurgun yapan kamu görevlileri suçüstü yakalanmıştır. Üstelik, çalınan buğdaylar yerine, toprak ve kum karıştırılmış buğdaydan yapılan çamur gibi ekmeği de aylarca halka yedirmişlerdir.⁵ Savaş konjonktürünün bu olağanüstü koşullarında vicdani ve ahlaki değerleri böylesine

¹ Çağlar Keyder, “Türkiye’de Demokrasinin Ekonomik Politikası” İçinde, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s.57.

² Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler, 1938–1945**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1988, s.189.

³ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İşe Politikası ve Köylülük”, İçinde, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s.195.

⁴ “Un ve Karne Yolsuzluğu Yapan Bir Şebeke Yakayı Ele Verdi”, **Tan**, (25 Şubat, 1942), s.2

⁵ “Malatya’da Bir Yolsuzluk Davası”, **Tan**, (21 Temmuz, 1942), s.2.

çürümüş olan kamu görevlileri ağır cezalara çarptırılmasına karşın, daha uzun süre bu tür olayların önü alınmamıştır.

2. Demokrat Parti'nin Yükselişi

1950–60 arası dönem, başlattığı süreç ve bugüne uzanan sonuçları itibariyle ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşama damgasını vurmuş çok önemli bir dönem özelliğini taşır. Çünkü, bu on yıllık dönemde toplumsal ve siyasal yapı bütünüyle ve radikal biçimde değişime uğraşmıştır. Bu yıllar, aynı zamanda içinde bir kopuşu da barındırır. Nitekim, bu süreçte Türkiye, kontrollü ve müdahaleci devletçilikten serbest pazar ekonomisine; laik ideolojiden muhafazakar değerleri öne çıkaran ve savunan anlayışa doğru evrilmiştir.

Demokrat Parti'nin tek başına seçimi kazanmasıyla devlete hâkim olan seçkinci, buyurgan ve bürokrat yönetim anlayışı son bulmuştur. 1946 yılında kurulan Demokrat Parti, Tek parti döneminin mirası üzerinde kurulmuştur.¹ Çünkü, Demokrat Parti'yi kuranlar Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde yıllarca aktif biçimde siyaset yapmış kişilerdir. Demokrat Parti'nin yönetici kadrosu Tek Parti döneminin olumsuz konjonktürünü kendisine seçim kazandıracak kadar iyi kullanmıştır. Öyle ki, Tek Parti döneminde, savaş koşullarının neden olduğu kıtlık ve yokluk gibi sıkıntuların ve darlıkların yarattığı küskün halk kitlelerinin tepkileri, Demokrat Parti'yi tek başına iktidara taşımıştır. Çok açıktır ki, daha önce de üzerinde geniş biçimde durulduğu gibi, halk kitleleri, Tek parti döneminin militan laisizminden ve savaş yıllarında uygulanan ekonomi politikalarından bıkmıştır. Gerçekten de, başta gıda olmak üzere, tüketim mallarının karneye bağlandığı, olağanüstü koşulların hâkim olduğu bu dönemde geniş halk kitleleri, 1950 seçimlerinde Tek parti yönetimini adeta cezalandırmıştır.

Demokrat Parti'nin sınıfsal temeli büyük toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisinin ittifakına dayanmıştır. Ancak, ağırlık olarak kitlesel tabanını Anadolu'nun küçük ve orta köylüsü oluşturmuştur. Gerçekten de, partiyi iktidara taşıyan esas unsurun yıllarca dışlanmış ve yok sayılmış köylünün olduğu rahatlıkla söylenebilir. Köylülerin gözünde bir kurtarıcı olan Demokrat Parti'nin ve onun lideri Adnan Menderes'in bu seçim zaferi, sürekli geri planda kalmış ve küstürülmüş olan köylünün desteğini mobilize edebilmesinin sonucudur. Kampanyasını “köylüyü mürefa kılmak” eksenine oturarak küskün ve yılmış kitleleri harekete geçiren Demokrat Parti'nin bu başarıyı büyük ölçüde gerçekleştirdiği açıktır.² Gerçekten de, Demokrat Parti'nin dayandığı sınıfın çıkarlarını zedelemeyen, küçük üretici kesimini ekonomik açıdan hoşnut edebilmesi büyük başarı olarak kabul edilmelidir.³ İktidarı boyunca köylü desteğini hep arkasında bulunan başbakan Menderes'in “*köylü*

¹ Demokrat Parti'nin kuruluşu, ideolojisi ve iktidardaki politikalarına ilişkin geniş bilgi için bkz; Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 4. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2003

² Çağlar Keyder, “Türkiye’de Ortakçılık Dengesi ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi”, **Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:11, (Haziran-Temmuz, 1985), s.101.

³ Serdar Turgut, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara, 1991, s.156.

bizimle olduğu sürece, İstanbul aydınlarının düşünceleri kaç para eder” diyebilmesi çok anlamlıdır.¹

On yılların yoksulluğuyla sinmiş ve umutsuz durumda olan köylüye somut anlamda hizmet götürebilmesi durumunda bu kesimin, bunu unutmayacağı ve daima kendilerinin yanında olacağı yönünde inanç, Demokrat Parti’nin seçim düsturudur. Demokrat Parti’nin iktidar olarak politik anlamdaki ilk açılımı da, her şeyi köylünün ayağına götüreceğini vaat etmek olmuştur. Özellikle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu², büyük toprak sahiplerince hoş karşılanmamış ve bu CHP’yi kitlelerden uzaklaştırmış, partinin bürokratik bir kuruluş haline gelmesine neden olmuştur.³ Bu durum Türkiye’nin siyasal yaşamında ilk kez olarak köylüleri, kazanılması gereken faal bir güç haline getirmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi seçkinlerinin dünya görüşü, köylüleri, edilgen ve uysal bir kitle olarak tasarlamışken; Demokrat Parti, kuruluşundan başlayarak kırılık bölgelerin ideolojik ve iktisadi özlemlerine yönelmeye özen gösterilmiştir.⁴ DP, gerek liderlerinin konuşmalarında gerekse parti programına koyduğu maddelerle doğrudan köylülerin ve köylülüğün bir bütün olarak savunuculuğunu üzerine almıştır.⁵

Bu durum, Demokrat Parti yöneticilerince her fırsatta dile getirilmiştir. Nitekim, Başbakan Menderes seçimi kazanmasının ardından yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir:⁶

“Türkiye’nin %80’ini köylerde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister, gübre ister, makine ister, sulama ister Köylümüz bunları bir başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamış [uzatmamız] gerekli. Ziraat Bankası yoluyla, kooperatifler yoluyla ucuz faizli krediler sağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak mikane [makine] alacak. Tohumunu ithal edeceğiz, onu ekecek, ucuz gübre sağlayacağız, onu kullanacak. Bunlar da yetmez. Malını pazara götürmesi için yolunu yapacağız, sağlığını koruyabilmek için ime suyunu getireceğiz. Bu da yetmez. Mahsulünü değer fiyatıyla satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal denilince buna karayolları politikası, büyük sulama tesisleri, limanlar girer. Bütün bunları yapmak için paraya ihtiyaç vardır. Maliye Vekili arkadaşımız kesenin ağzını açmanın çarelerini arayacaktır.”

¹ S. P. Huntington ve J. K. Dominguez, **Siyasal Gelişme**, Çev: Ergün Özbudun, İstanbul, 1978, s.82–83.

² Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Ömer Lütfi Barkan, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri”, *İçinde, Türkiye’de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s.449–544; Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder, “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, **Yapıt**, No:8, 1984, s.52–65.

³ Taner Timur, **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2003, s.26.

⁴ Keyder, (1987), **a.g.m.**, s.53.

⁵ Timur, (2003), **a.g.e.**, s.44.

⁶ Celal Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, Der: İsmail Bozdağ, 1. Basım, Baha Matbaası, 1969, s.137.

Demokrat Parti'nin bu stratejisi özünde hem tutarlıdır hem de akılcıdır. Zira, Tek Parti yönetimi özellikle kırsal bölgede büyük tepki toplamıştır. Toplanan nüfusun yüzde 80'ini oluşturan ve kırsal bölgede yaşayan küçük çiftçilerin yaşam düzeylerinde Tek parti yönetimi yılları boyunca hiçbir ciddi iyileşme olmamıştır.¹ Ne sağlık ve eğitim ne de ulaşım olanakları, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki düzeyi çok fazla aşamamıştır. Üstelik, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında merkezi devletin, kırsal bölge üzerindeki artan etkin denetimi ve baskısı da kırsal bölge insanını fazlasıyla yıldırmıştır. Özellikle kötü hasat koşullarında yerli ürün alınamaması nedeniyle, üretici büyük gelir kayıplarına uğramış ve çoğunlukla vergi borcunu ödemesi mümkün olmamıştır. Nitekim, üretici kesimi, 1944 yılında uygulamaya konulan ve gayri safi üretim üzerinden alınan yüzde 10 düzeyindeki Toprak Mahsulleri Vergisi'ni ödeyememiş ve borcunun altında ezilmiştir.² Bu yıllarda jandarma refakatinde köylere gelen vergi tahsildarlarından nefret edilir ve korkulur olması anlaşılır bir durumdur. Bunun yanında, Tek Parti yönetiminin laikliğe vurgu yapan politikaları özellikle de popüler dini ifade şekillerini bastırması, devlet ve uyrukları arasındaki en önemli ideolojik bağı kopardığı için bu öfke daha da artmıştır.³ Ülkede CHP'yi "Allahsız parti" olarak nitelendirmeye başlayan muhalif kesimin sesleri duyulmaya başlamıştır.⁴

Tek parti yönetimi halkın çoğunluğunun gözünde öylesine yıpranmıştır ki, bu durum, partinin içerisinde bile bazı milletvekilleri tarafından açık bir biçimde dile getirmiştir. Erzincan milletvekili Behçet Kemal Çağlar partisinden istifa ettiği gün Cumhuriyet Halk Partisi'nin meclis grubunda yaptığı konuşmada, halkın partiye karşı duyduğu hoşnutsuzluğu şöyle belirtmiştir:⁵

"İnkılâp yaptık, milleti harbe sokmadık diye halkın altın heykelimizi dikeceğini sanıyorduk. Ferih Fahur demokrasiye başlayalım dedik. Baktık ki, halk bizi sevmiyor.... Artık ağzımızla kuş tutsak, değil memleketi, dünyayı kurtarıcı tedbirler bulsak halkı tatmin edemez bir hale gelmiş bulunuyoruz."

Seçim, yığın ve küskün halk kitleleri için bir kurtuluş olarak karşılanmıştır. Nitekim 1950 seçimleri demokrasi tarihimizdeki en yüksek katılımlarından biri olarak kabul edilmektedir. Katılımın bu düzeyde yüksek olması, geniş kitlelerin ne düzeyde siyasallaştığını ve yılların birikimi olarak taşıdığı özlemi göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, sosyal yapıda var olan patronaj-yanaşma ilişkisindeki

¹ Türkiye'de Tek Parti yönetiminin kurulması ve dönemiyle ilgili geniş bilgi için bkz; Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyet'inde Tek parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Ankara: Yurt Yayınları, No.1, 1981; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

² Korkut Boratav, "Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve Rantlar", **Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:8, (Aralık-Ocak, 1984/85), s.46.

³ Zürcher, (2006), **a.g.e.**, s.300.

⁴ Cem Eroğlu, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 4. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2003, s.86.

⁵ Rıfık Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Ankara: Olgaç, 1979, s.36.

yoğunluğun da, bu düzeydeki katılım ve yeni yönetimde kuşkusuz büyük etkisi vardır.¹

Demokrat Parti'nin ezici bir üstünlük sağlayarak seçimi kazanmış olması kitlelerin isyanıdır ve bu isyan daha sonraki yıllarda da Demokrat Parti'ye izlediği politikaların etkileri ve sonuçlarına bakılmaksızın, kitlesel bir destek sağlamıştır.² Öyle ki, dış açıkların en yüksek noktaya çıktığı, ekonomik dengelerin altüst olduğu 1950 ve 1957 yıllarındaki her iki seçimi de Demokrat Parti'nin yüzde 50'ye varan oranlarla kazanması³, halkın tek parti dönemine duyduğu kızgınlığı ve yaşadığı yoksulluğu unutmadığının belirgin bir göstergesidir.

3. Tarım Sektörü Öncülüğünde Kalkınma: Traktör Devrimi

1945 yılından sonra ekonomik kalkınma için gerekli ve yeterli kaynağa sahip olmayan Türkiye tüm umudunu dış yardımlara bağlamıştı. Dış yardımların sağlanabilmesi amacıyla da savaş sonrası hazırladığı plan ve programlar da hep bu doğrultuda şekillenmişti. Dış yardımlardan yararlanmanın temel koşulu, sanayileşmekten vazgeçmek ve onun yerine tarım sektörü öncülüğünde bir kalkınma modelini benimsemektir. Türkiye'ye yapılacak yardımları değerlendirmek ve yerinde görmek üzere gelen uzman heyetler hazırladıkları raporlarda sürekli aynı şeyi işaret ediyorlardı. Türkiye'nin tarımsal potansiyeli yüksektir ve üretimi artırmak pekâlâ mümkündür. Uzmanlara göre, tarımsal üretim artmıyorsa bunun nedeni; tarımsal sermaye kıtlığı ekipman ve teçhizat darlığı ve altyapı yetersizliğidir. Bu nedenle de, tarıma dayalı bir kalkınma modeli çerçevesinde, 1950'li yılların ortalarına kadar alınacak olan bütün dış fonlar tarıma yöneltilmeliydi.

Gerek iç gerekse dış siyasal konjonktürde meydana gelen gelişmeler, Türkiye'nin 1950'li yılların başından itibaren izleyeceği ekonomi politikalarını doğrudan belirlemiştir. Daha 1950 yılından önce tek parti yönetiminin 1947 Planı çerçevesinde belirlediği tarım sektörüne ağırlık veren iktisat politikası, 1950 yılından sonra Demokrat Parti tarafından da devam ettirilmiştir. 1950 yılındaki seçimleri kazanarak iktidar olan Demokrat Parti yönetiminin ilk dört yıllık döneminde dış yardımların da desteğiyle tarımsal üretimde çok olumlu ilerlemeler gerçekleşmiştir.

Gerçekten de, uluslararası konjonktürün olumlu seyrine ve Amerikan yönetiminin tarıma yönelik önünde yardımlarına ek olarak, Demokrat Parti devletin olanaklarını hep köylünün refahının yönünde kullanmıştır. Buna da, uzun süre devam etmiştir. Çünkü Demokrat Parti'nin siyasal tabanın ağırlıklı olarak köylüye ve kırsal bölgeye dayalı olması, iktidarının sürmesi için böyle bir politikayı izlemesini gerekli kılmıştır.⁴ Seçimlerin çoğu taşra merkezlerinde yakın ilişki içindeki köylerde yaşadığından, Demokrat Parti yöneticilerinin dikkatlerini tarımsal gelişmeye çevirmeleri anlaşılır bir şeydi. Ayrıca, Amerikan yardımı gittikçe artan

¹S. P. Huntington ve J. J. Dominguez, (1978), *a.g.e.*, s.57.

²Cem, (2002), *a.g.e.*, s.352-353.

³Mustafa Çufalı, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönem (1945–1950)*, Ankara: Babil Yayınları, 2004, s.157.

⁴Uğur Selçuk Akalın, *Üç Dönem, Üç Ekonomi*, İstanbul: Set Yayınları, 2004, s.78.

miktarlarda devam ediyor ve beraberinde pazara dayalı dünya işbölümünün meziyetlerini göklere çıkaran özel talimatları da geliyordu.

Marshall Planı Türkiye Özel Misyonu Başkanı Russel Dorr, 1951 yılında yaptığı bir açıklamada, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı yardımların amacını şu şekilde açıklıyordu:¹

“Türkiye'nin iktisadi program neticesinde çoğalan buğday mahsulü hür dünyanın ordularını ve savunma fabrikaları işçilerini beslemeye yardım edecektir. ... hür dünyanın kuvvetlenmesi, Türkiye'de istihsalin artmasıyla dostlarına hayatı ihtiyaçları olan gıda maddeleri, kömür ve malzeme ihracatıyla elde edilebilir.”

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin yeni uluslararası işbölümü içerisindeki yeri, dünya ekonomik yönetiminin merkez gücü Birleşik Amerika tarafından artık belli oluyordu. Buna göre, Türkiye sanayileşmekten vazgeçip, Batı'nın temel ihtiyaçlarını karşılama, dolayısıyla tarım ürünleri ihracatçısı olmayı hedef almalıydı.

Üstelik, nispeten ticarileşmiş kırsal kesimin iktidardan talepleri de bu politikayla bire bir örtüşüyordu. Demokrat Parti'nin bu politikaya sıkı sıkıya sahip çıkması ve onu öne çıkarması da son derece doğaldı. Çünkü, partinin oy tabanının önemli bir bölümünü bu kesim oluşturuyordu. Özellikle bu faktörün, ihracata yönelik tarım politikasının uygulanması yönündeki eğilimleri güçlendirdiği çok açıktı. Demokrat Parti'nin öncü kadrosu ve önde gelen üyeleri büyük toprak sahipleri olmasına karşın, partiye esas desteği küçük ve orta büyüklükteki köylüler vermekteydi. Büyük toprak sahipliği ile küçük köylülük arasındaki örtük ittifak bir çelişki gibi durmakla birlikte, köylülerin bu desteği, tek parti döneminin uyguladığı savaş ekonomisi politikalarına bir tepki olarak kabul edilmelidir.² Gerçekten de, daha önce de vurgulandığı gibi, Demokrat Parti'nin seçimi kazanmasında orta ve yoksul köylülerin rolleri çok büyük olmuştur. Bu, aynı zamanda köylülerin Demokrat Parti tarafından siyasallaştırılmasının başarılı olduğu anlamına gelmektedir.³

Türkiye'nin uluslararası işbölümü içerisindeki rolünün tarımsal ürün ihracatçısı olarak belirlenmesi sonucunda, dönemin tüm ekonomi politikaları da, bu doğrultuda şekillenmiştir. Dış konjonktürün de avantajlarından yararlanarak, tarım öncelikli bir kalkınma projesi uygulamaya konulmuştur. Bu proje, ekilebilir tarımsal alanları artırmak ve tarım sektörünün pazar ekonomisine daha büyük ölçüde açılımını sağlamak üzerine odaklanmıştır. Bunu gerçekleştirme yönündeki en büyük etken de, üretimde mekanizasyon düzeyinin yükseltilmesi olmuştur. Diğer bir

¹ Sami Güven, **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Bursa: Ezgi Kitabevi, 1998, s.1.

² Pamuk,(1991), **a.g.m.**, s.138.

³ Keyder, (1987), **a.g.m.**, s.54.

deyişle, ilkel denilebilecek araçlarla yapılan tarımsal üretim yerini makineli üretime bırakmış ve bu çerçevede traktör kullanımı çok hızlı bir biçimde yaygınlaşmıştır.¹

Birleşik Amerika'nın 1948 yılından itibaren Marshall Yardımı² program çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı yardımlar büyük ölçüde tarımsal malzeme ve mekanizasyondan oluşmuştur. Zaten Marshall Planı ile Türkiye'ye yapılacak yardımın temel hedefi, tarımsal üretim kapasitesinin artırılması ve karşılanmasıdır.³ Bu yardımlar kapsamında ülkeye çok büyük miktarda traktör ve pulluk girişi olmuş, tarımda kullanılmaya başlanmıştır. 1949 yılı Mayıs'da Dolmabahçe Sarayı'nın önünde yapılan törenle Amerikan malı ilk traktörlerin gelişi büyük sevinç gösterileriyle kutlanmış ve traktörler şehir bandosunun çaldığı marşlar eşliğinde halkın önünde geçit resmi yapılmıştır.⁴

Gerçekten traktörün gelişi, tarımda devrim sayılabilecek kadar başlı başına bir olay olmuştur. Bilindiği gibi, Türkiye bu yıllarda sanayisi çok zayıf olan, genel anlamıyla geri bir tarım ülkesi konumunda bulunuyordu. İkinci Dünya Savaşı sonlarında bile, tarımdaki teknoloji düzeyi ondokuzuncu yüzyıldakinden çok farklı değildi. 1920'li yıllarda traktör sayısı önceki yıllara oranla nispeten önemli ölçüde artmışsa da, büyük ekonomik kriz ve İkinci Dünya Savaşı yıllarının kıtlıkları mevcut makineleri işe yaramaz ve hurda haline getirmişti. 1946 yılında çalışabilir durumdaki traktör sayısı bini ancak geçerken, bu sayı 1955 yılında 43 bine ulaşmış bulunuyordu.⁵ Gerçekten on yılda meydana gelen artış inanılmaz düzeydeydi. Traktör ve benzeri tarımsal makinelerin ithalatının, toplam ithalat içindeki payı yüzde 1'den yüzde 8'e yükselmiştir.⁶

Aşağıdaki tablo 1945–54 yılları arasındaki dönemde yıllar itibariyle traktör sayısını ve artış oranını göstermektedir.

Tablo 1: 1945–54 Yıllar Arasında Tarım Sektöründeki Traktör Sayısı ve Bunun Yıllık Artış Oranı

Yıllar	Traktör Sayısı	Artış Oranı (%)
1945	1156	-
1946	1356	17,3

¹ Bu dönemde tarımın mekanizasyonu ile ilgili geniş bilgi için bkz; Reşat Aktan, "Mechanization of Agriculture in Turkey", içinde, **Land Economics**, No.23, (November, 1975), s.273–285.

² Marshall Yardımıyla ilgili olarak bkz; Tyler Cowen, "The Marshall Plan: Myths and Realities", içinde, **U.S. Aid to the Developing World**, ed., Doug Bandow, Washington, The Heritage Foundation, 1985, s.61- 67; Robert E. Wood, **From Marshall Plan to To Debt Crisis: Foreign Aid And Development Choices in the World Economy**, California, University of California Pres, 1986.

³ Tefik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900–1960**, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s.337.

⁴ Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s.398–399.

⁵ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul: İletişim, 2008, s.162.

⁶ Keyder, (2008), **a.g.e.**, s.149.

1947	1556	14,7
1948	1759	12,9
1949	9170	422,2
1950	16585	80,9
1951	24000	44,7
1952	21415	30,9
1953	35600	13,3
1954	37743	3

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1968, s.165.

Tablodan da görüleceği üzere, traktör kullanımında esas sıçramayı 1949 yılından itibaren başlamıştır. 1954 yılına gelindiğinde artış nedeniyle yüzde 400'den fazla artmıştır.

Krediler ve destekleme fiyatları gibi devlet politikalarıyla da desteklenen makineleşme hareketi, Türkiye tarımının görünümünün değişmesinde hem dolaylı hem de dolaysız olarak büyük rol oynamıştır. Nitekim, 1945 yılından sonra tarımda önemli dönüşümlerden biri de, ekili alanların hızla artmasında yaşanmıştır. 1949 ile 1956 yılları arasında altı yıllık dönemde ekilebilir tarım arazisi, 1954 yılı dışında her yıl bir milyon hektardan fazla artmıştır.¹ Traktör kullanımı, çayır ve mera kategorisine dâhil olan toprakları ekilebilir araziye katmıştır. Nitekim, 1948 yılında 13 milyon hektar olan ekili alan, 1950'de -ekilen tarla 14.120 milyon hektar² 1960'da ekili alanların 23,2 milyon hektara yükseldiği görülürken, 1950'de 37,8 milyon hektar olan meralar 1960'da 28,6 milyon hektara inmiştir.³ Bu da, kişi başına ekili toprağın yüzde 25 artmasını sağlamıştır.⁴

Ancak meraların traktörle beraber tarıma dâhil edilmesi, Anadolu'da hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Daha çok toprak sürme gereği tarıma açılan meralar, hayvanları otlatmak için bulamaması problemi doğurmuş; Kıvılcımlı'nın tespitlerine göre, şehirlerde bir kilo etin fiyatı 5 liraya yükselmiştir.⁵

Çayır ve meraların etkili toprağa dönüştürülme sürecinden sadece büyük sahipleri yararlanmamıştır. Kuşkusuz, büyük toprak sahipleri ekonomik güçleri nedeniyle traktöre kolaylıkla sahip olmuşlardır. Ancak, bunun yanında, küçük köylü de kredi kolaylıklarından yararlanmış ve traktör kullanmaya başlamıştır. Ziraat Bankası bu konuda büyük rol oynamış, verdiği ucuz ve uzun vadeli kredi politikasıyla tarımsal üretimde adeta bir traktör devriminin yaşanmasına neden

¹ Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, "Tarımsal Değişim", İçinde, **Gelişme Sürecinde Türkiye**, Der: Irwin Cenil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, **Bilim Dergisi**, İstanbul: Belge Yayınları, 5. Baskı, 2006, s.298.

² Hikmet Kıvılcımlı, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi**, İstanbul: Bibliotek Yayınları, 1989, s.197.

³ Çavdar, (2003), **a.g.e.**, s.391.

⁴ Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983, s.241.

⁵ Kıvılcımlı, (1989), **a.g.e.**, s.192.

olmuştur. Ziraat Bankası'nın 1948–1958 yılları arasında bu amaçla verdiği kredilerin toplamı on kat artmış ve kredi almak kolaylaşmıştır.¹

Aşağıdaki tabloda Ziraat Bankası'nın verdiği kredilerin yıllar itibariyle gelişimini vermektedir.

Tablo 2: T.C. Ziraat Bankası Tarım Kredileri (1949–60) (Milyon TL)

Yıllar	Kredi Miktarı (Milyon TL)
1949	337
1950	412
1951	646
1952	1,067
1953	1,213
1954	1,497
1955	1,558
1956	1,888
1957	2,108
1958	2,161
1959	2,313
1960	2,392

Kaynak: T.C. Merkez Bankası Aylık Bülten, 1978, No:12, s.32 ve T.C. Maliye Bakanlığı, Aylık Ekonomik Göstergeler, Nisan-Mayıs, Haziran 1979.

Yine yeni kurulmuş olan tarım satış ve kredi kooperatifleri de, bu gelişmeyi hızlandırmıştır. 1952 yılında tarım makinelerin sahipleri üzerine yapılan bir araştırma, bunların yüzde 93'ünün makine alımına yaptıkları harcamaların yüzde 60'ını kredi yoluyla karşıladıklarını ortaya koymuştur.² Kredi olanaklarının artmış olması, üretim ölçeğini genişletmek için tefeci piyasasından borçlanmayı da büyük ölçüde azaltmıştır.

Traktör kullanımı özellikle tarımsal üretimin paraya yönelik olarak yapıldığı bölgelerde yaygınlaşmıştır. Bu tür üretimde küçük köylü mülkiyeti oluşturmuştur. Gerçekten de, makineleşme, yüksek fiyat ve bol kredi politikası, tarım kesiminde feodal mülkiyeti büyük ölçüde tasfiye etmiştir.³ Nitekim, sahiplerince işlenen işletme sayısı 1950 yılında 2,1 milyon iken, bu sayı 1952 yılında 2,5 milyona ve 1963 yılında da 3,1 milyona yükselmiştir.⁴ Gübre kullanımı

¹ Çağlar Keyder, “Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı”, İçinde, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1984, s.1260.

² Keyder, (2008), **a.g.e.**, s.162.

³ Eroğlu, (2003), **a.g.e.**, s.151.

⁴ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişme ve Bunalım”, İçinde, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: Irwin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, 5. Baskı, Bilim Dergisi, İstanbul: Belge Yayınları, 2006, s.313.

da yaygınlaşmış, 1950’de 42 bin ton gübre kullanılmıştır.¹ Üstelik, küçük köylü üretici, üretimdeki hakimiyetini ağır bir borçlanmaya gitmeden gerçekleştirmiştir. Burada traktörlerin yaygın bir biçimde kiralınmasının da rolü büyüktür.

Tarımda makineli üretime geçilmesi ve devletin destekleme alımları yoluyla küçük üretici köylüyü finanse etmesi tarımın hızla piyasaya açılmasını sağlarken, bağımsız köylülüğün de güçlenmesine neden olmuştur. Gerçekten de, 1950’li yıllar Türkiye’de bağımsız köylülüğün gelişmeye ve güçlenmeye başladığı bir dönemdir. Bu süreçte, en dikkati çeken olgulardan biri de, tefecilerin kontrolü dışındaki kanallardan kredi bulmaya başlayan, makineli üretime geçebilme olanaklarının önünün açılması ile kendi toprağının verimini ve dolayısıyla piyasaya yöneltebilecek artık-ürün miktarını artıran küçük üreticilerin tefeciler karşısında nispeten daha güçlü bir konuma gelmeleridir.²

Destekleme politikasının makineli üretim kadar tarımsal gelişmeye ivme kattığı açıktır. Hükümet köylüye kolay ve düşük maliyetli kredi sağlamanın yanı sıra, belli başlı ürünlerde de destekleme fiyat politikası uygulamıştır. Özellikle, hububatdaki destekleme oldukça yüksek oranda yapılmıştır. 1950 yılında ortalama buğday fiyatları Birleşik Amerika’da 23 kuruş iken, Türkiye’de 30 kuruştan köylüden satın alınmıştır.³

Öte yandan, 1950’li yılların başlarında Kore Savaşı’nın patlak vermesi, fiyat konjonktürünü olumlu yönde etkileyerek tarımdaki gelişmeyi hızlandıran önemli bir faktör olmuştur. Ticaret hadleri tarım lehinde gelişerek 1953 yılında en yüksek düzeye çıkmıştır. Öte yandan, 1950 yılından itibaren ihracatın hızla artış göstermesi, dış ticaret dengesinin de iyileşmesini sağlamıştır. Hiç kuşkusuz, bu dönemde hükümetin uyguladığı Keynesgil genişleme politikaları da büyük rol oynamıştır. Üstelik, önceki iktidardan döviz rezervi fazlası da hükümetin elini rahatlatmıştır.⁴ Çok elverişli iklim koşullarının da yardımıyla tarım ürünleri ihracatı 1950–53 dâhilinde yüzde 50 artmıştır.⁵ Böylece bir bütün olarak tarımsal nüfusun görelî durumunun ekonominin diğer kesimleri karşısında düzeldiği rahatlıkla söylenebilir.⁶

Yine, tarım kesiminin millî gelir içindeki payı 1946–47 ortalaması olan yüzde 42 iken, 1952-53’te bu oran yüzde 45,2’ye çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise yüzde 15,2’den yüzde 13,5’e düşmüştür. Bu gelişme biçimi, bu

¹ Adil Temel, “Büyüme, Ekonomik Yapı Değişmeleri (1946–1997)”, İçinde, **Bilanço 1923–1998, Ekonomi, Toplum, Çevre 2**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.75.

² Turgut, (1991), **a.g.e.**, s.163.

³ Osman Okyar, “Zirai Fiyat Politikası, Türk Tecrübesi”, İçinde, **İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi**, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyeti Yayını, İstanbul, s.291.

⁴ Gülsün Gürkan Yay, “1945–1960 Dönemindeki Tarımsal Gelişimin Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, (Mayıs, 1994), s.68.

⁵ Keyder, (2006), **a.g.m.**, s.312.

⁶ Boratav,(1994), **a.g.e.**, s.84.

dönemin dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır.¹

Şurası açıktır ki, 1950’li yılların başında tarım sektörünün ekonomik büyüme üzerinde yarattığı etki küçümsenemez. Gerçekten de, bu yıllar tarımın gelişme yılları olarak kabul edilmektedir. Tarım, bu yıllarda ekonomik gelişme içinde belirleyici bir role sahiptir. Tarımsal kesimde hızlı üretim artışları ve gelirler ulusal pazarın büyüyüp coğrafi olarak yayılmasına katkıda bulunmuş ve iç pazara dönük sanayiye zemin hazırlamıştır.² Dolayısıyla bu yıllardaki tarımsal dönüşümün ekonomiye bir atılım kazandırmadaki büyük rolünü abartı olarak kabul etmemek gerekir. Tarım sektörü bir yandan ihracat geliri yaratma işlevini sürdürürken, yerli sanayiye girdi sağlayıcı rolünü de üstlenmiştir.³

Yine, makineli üretime geçilmesi sürecinde gözlenen diğer bir gelişme de, toprakta yaygın bir tasarruf biçimi olan ortakçılığın zayıflamasıdır. Ortakçılık, arazi sahibinin borçlanmadan ve çift hayvanı alacak para yokluğundan kaynaklanan aile emeğine dayalı ikinci derecede bir emek örgütlenmesi biçimiydi ve şartlara göre tersine çevrilebilir bir niteliği vardı.⁴ Nitekim, üretim sürecinde makineleşme ve yeni teknoloji kullanımıyla güçlenmeye başlayan küçük üreticiler daha önce toprağın bir bölümü işlenmek üzere ortakçıya verirken, bundan vazgeçip, sadece aile içi emek gücüne dayanarak hasadı kaldırmaya başlamışlar ve ortakçılık güç kaybına uğramıştır. Türkiye’nin tarımsal üretimi üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan William Nicholls yaptığı bir araştırmada, 1948–1952 yıllarında her on traktörün ortalama olarak 34 ortakçı ailesini yerinden ettiğini, bu sayının bazı bölgelerde çok daha fazla olduğu sonucuna varmıştır.⁵

Tarımda makineleşme, ortakçılığı olumsuz etkilemenin yanında diğer bazı sosyal sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar özellikle köy-kent ilişkileri ve köy yaşayışındaki etkiler çerçevesinde şöyle toplanmaktadır:⁶

1. Köy-kent ilişkilerinde ortaya çıkan değişiklik:

a. Traktörün taşıt aracı gibi de kullanılmasına bağlı olarak, kent ve kasabalarla ilişki artmıştır.

b. Üretimdeki artış bir yandan sürüm bakımından kente bağlılığı doğurmuş, diğer yandan da alıcıları köye çekmektedir.

¹ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2007**, Ankara: İmge Kitabevi, 2009, s.101

² Keyder, (2006), **a.g.m.**, s.312.

³ Margulies ve Yıldızoğlu, (2006), **a.g.m.**,s.298.

⁴ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz; Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950–1980”, İçinde, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1987; Ahmet Makal, “Türkiye’de 1950–1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler”, **A.Ü SBF Dergisi**, Sayı:56–3, 2001.

⁵ William H. Nicholls, “Investment in Agriculture in underdeveloped Countries: Case Study of Turkey, 1948–1954”, **American Economic Review**, Vol:45, No:2, 1955, s.66.

⁶ Cavit Orhan Tütengil, **Kırsal Türkiye’nin Yapısı ve Sorunları**, 2. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1977, s.134.

2. Makineleşme köy nüfusuna hareketlilik getirmiştir. Başka köylerden bu köylere yerleşmek için gelenlerin yanı sıra, kent ve kasabalara göç edenlerin sayısı artmıştır.

Ayrıca 448 köyde yapılan muhtarlık anketinin sonuçlarına göre; bakkal, 81 fırın, 78 aşçı, 322 kahve ve 151 berber olmak üzere 1121 dükkân açılmış ve makineleşme ile birlikte yeni iş sahalarının açılmasıyla beraber köylerde mübadele ekonomisinin başladığı görülmektedir.¹

Ekim alanlarının genişlemesinin bir sonucu da traktörü olmayan ve ortakçılık ile geçinen kesimin yaşadığı yeri geçici ya da tamamen terk etmesidir. Böylece kır ve kent arasında bir hareketlilik oluşmuştur. Bunun artmasındaki diğer bir faktör de, hızlı karayolu yapımı ve yerleşme yerlerine ulaşmanın maliyetinin azalmasıdır.²

Gerçekten de, tarımda makineleşmeyle beraber karayollarının da yapımı hız kazanmıştır. Böylece onbinlerce kilometrelik karayollarının yapılması, kırsal kesimin şehirle bağlantısını arttırmış³ ve köylerin pazara tarım ürünü sevki kolaylaştırmıştır.⁴ Böylece, tarım kesiminin pazar ekonomisiyle bütünleştirilmesi de sağlanmıştır.

4. Sonuç Yerine Değerlendirme

Türkiye ekonomisi tarihi içinde İkinci Dünya Savaşı yılları en sıkıntılı dönemlerden biridir. Savaş döneminin uzun sürmesi ve seferberliğin ilan edilmesi tarımın çok önemli boyutlarda gerilemesine neden olmuştur. Özellikle tarımsal üretim içerisinde önemli paya sahip olan buğday üretimi düşmüştür. Üretim düşüklüğüne bağlı olarak, buğday ihracatında da önemli düşüşler yaşanmıştır. Tabi bu olumsuzluklar, birçok gıda ürününün karaborsaya konu olmasına, un darlığına ve özellikle şehirlerde iâşe sıkıntısına neden olmuştur. Bu yüzden de karne ve tayinlama uygulaması başlamıştır.

Hükümetin tarım ürünlerinde yaşanan sıkıntıları gidermek için dair aldığı önlemlere karşın, üreticiler ürünlerini karaborsadan satıp yüksek kar elde etmenin yollarına başvurmuşlar; karaborsa ve istifçilikle zenginleşen bir zümre oluşmuştur. Hatta bu zümrenin içinde bazı yüksek devlet memurlarının, askeri müteahhitlerin ve yabancı sermaye arasında aracılık yapan politikacıların da olduğu görülmüştür.

Hükümetin tarım ürünlerinin fiyat belirlemesiyle ilgili istifçiliği engellemeye karşı düzenlemeleri zayıf kalmıştır. Bu yüzden de hükümet daha

¹ Tütengil, (1997), **a.g.e.**, s.135

² Çavdar, (2003), **a.g.e.**, s.386.

³ Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara: Yurt Yayınları, s.342.

⁴ Gülten Kazgan, “Cumhuriyet Tarihinde Yaşanan Yapısal Dönüşümler”, İçinde, **Kuruluşunun 85. Yılında Cumhuriyet’in Projeleri Sempozyumu,-Siyaset-Hukuk-Toplum-Ekonomi-**, M.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul, 23 Ekim 2008, s.34.

radikal bir girişimde bulunarak dönemin önemli gelişmelerinden biri olan Milli Koruma Kanunu'nu devreye sokmuştur. Kanunla, hükümet tarım ve ticari yaşama geniş ölçülerde müdahale hakkı kazanmış; kararname aracılığıyla köylünün ve küçük çiftçinin, dış ticaret yapan tüccarın malına ve sanayicinin atölyesine, fabrika ve tesislerine el koyma hakkı elde etmiştir. Bu, savaşın yarattığı bir uygulama olsa da, çoğu zaman keyfi bir düzenleme olarak değerlendirilmiştir. Özellikle köylü kesimi kanundan çok olumsuz etkilenmiş ve tek parti yönetiminden kopmaya başlamıştır. Gerçekten de, halk kitleleri adeta tek parti yönetimini cezalandırmış ve Demokrat Partiyi iktidara taşımıştır.

Gerçekten de, Türkiye için 1950–1960 arası dönem, toplumsal, siyasal ve ekonomik anlamda bugünün Türkiye'sine kadar etkileri uzanan bir dönem özelliği taşımaktadır. Nitekim bu dönemde, devletçilikten serbest pazar ekonomisine; laik ideolojiden muhafazakâr değerlerin öne çıkmasına kadar birçok radikal değişim gerçekleşmiştir. Demokrat Parti, alınan dış yardımlarla beraber tarım finanse edilmiştir. Zaten aslında dış yardımdan faydalanabilmenin koşulu olarak sanayi politikalarından vazgeçilmesi şartı olması, geriye bir tek tarımı bıraktığı için tarımın önem kazanması, kalkınma modelinin tarıma dayandırılması kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla, tarımı geliştirmenin önündeki engeller saptanıp bunların dış fonlarla tedarik edilmesi politikaları uygulanmaya başlanmıştır.

Tarım sektörünün gelişmesini engelleyen faktörler özellikle, sermaye kıtlığı, ekipman ve teçhizat darlığıyla altyapı yetersizliğidir. Ve Amerika'dan sağlanan yardımlarla ve Demokrat Parti'nin devlet imkânları tarım sektörünün ihtiyacını gidermeye yönelik kullanmasıyla gelişmenin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. Tabi, Demokrat Parti'nin köylüye yönelik politikalarının arkasında iktidarlarının kırsal seçmene dayanıyor olması vardır. Amerikan yardımlarının da giderek artan miktarlarda olmasının arkasında ise, pazara dayalı dünya işbölümünün planlanmasını sağlamaya yönelik özel talimatlar vardır. Amerika, hazırladığı plan içerisinde Türkiye'ye sanayileşme politikalarından vazgeçmesini, sadece Batının temel ihtiyaçlarına karşılamaya odaklı tarım ihracatçısı rolünü uygun bulmuş ve yardımlarını da bu yönde kullanılması şartıyla aktarmıştır. Böylece, tarımın milli gelir içindeki pay artışlarına karşın, sanayi sektörünün payı düşmüştür. Bu durum aslında belirtildiği gibi, dönemin dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin sonucudur.

Gerçekten de, özellikle 1948 yılından itibaren Marshall Yardım programı çerçevesinde elde edilen yardımlarla büyük ölçülerde tarımsal malzeme ve mekanizasyon elde edilmiş; yardımlar da amacına uygun olarak kullanılmıştır. Büyük miktarlarda traktör ve pulluk girişi olmuş ve tarımda kullanılmaya başlanmıştı ve gübre kullanımı da yaygınlaşmıştır.

Ayrıca, tarım sektörünün büyümesinde devletin kredi ve destekleme fiyatları da etkili olmuştur. Gelişmeye etki eden diğer faktör de, ekili alanların genişlemesi, mera ve çayır kategorisindeki alanların ekilebilir araziye katılmaları olmuştur. Gerçi, mera ve çayır alanların ekilebilir topraklara katılmasının ekilebilir alanların genişlemesini sağlamasının yanında hayvancılığı zarara uğratması gibi olumsuz sonuçları da olduğu ileri sürülmektedir.

Traktör kullanımının yaygınlaşmasında, Ziraat Bankası'nın sağladığı ve yürüttüğü ucuz ve uzun vadeli kredi politikasının etkisi büyük olmuş ve sağladığı kredilerle banka adeta tarımsal üretimde traktör devriminin yaşanmasında önemli role sahip olmuştur.

Tarımda yaşanan makineleşme ile beraber tarım kesimindeki feodal mülkiyet yapısı büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Gerçekten de, traktör kullanımıyla tarımsal üretimin piyasaya dönük alanlarda yaygınlaşması küçük köylü mülkiyetini doğurmuştur. Ancak şu belirtilmelidir ki, küçük köylü, üretimde sağladığı bu hâkimiyetini ağır borçlanma yoluyla elde etmemiştir. Tarımda makineli üretime geçilmesi, devletin destekleyici politikaları, kolay kredi elde etme olanaklarının artması tarımın piyasa dönük olmasını ve köylülerin; özellikle küçük köylülerin tefeciler karşısında nispeten daha güçlenmesini sağlamıştır.

Hükümetin destekleyici politikaları tarım sektörünün güçlenmesinde makineler kadar etkili olmuştur. Gerçekten de, köylüye sağlanan kolay ve düşük maliyetli kredi olanakları, belli başlı ürünlerde destekleme fiyat politikalarının uygulanmasıyla köylüler ve tarım sektörü ivme kazanmıştır.

Tarımsal kesimin yakaladığı bu büyüme eğilim, üretimdeki artışlar ve gelirler ulusal pazarın büyümesini, coğrafi olarak yayılmasını ve iç pazara dönük sanayinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Tarımda makineleşmenin olumlu ekonomik sonuçlarının yanında bazı sosyal sonuçlar da yarattığı görülmektedir. Bunlar:

1) Makineli üretimle toprakta yaygın olan ortakçılık zayıflamıştır. Para yokluğundan kaynaklanan ve aile emeğine dayanan ikinci derece emek örgütlenmesi biçimi olan ortakçılık makineleşme ile güçlenen küçük üreticilerin topraklarını ortakçılara vermekten vazgeçmesiyle güç kaybetmiş ve ortakçılıkla geçinen kesim yaşadığı yeri geçici ya da tamamen terk etmek zorunda kalmıştır. Bu da kır ve kent arasında hareketliliğin oluşmasına neden olmuştur.

2) Köy-kent ilişkilerinde bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Traktörün ulaşım aracı olarak kullanılmasıyla kent ve kasabalarla ilişkiler artmıştır. Yine bu köyün üretim artışından dolayı kente bağlılığı artmıştır. Bunlar:

3) Makineleşme köy nüfusuna hareketlilik getirmiş; kent ve kasabalara göçler artmıştır.

4) Makineleşme ile birlikte yeni iş sahalarının açılmasıyla beraber köylerde mübadele ekonomisinin başladığı görülmektedir.

5) Tarımda makineleşmeyle beraber karayollarının da yapımı hız kazanmıştır. Böylece onbinlerce kilometrelik karayollarının yapılması, kırsal kesimin şehirle bağlantısını arttırmış ve köylerin pazara tarım ürünü sevki kolaylaşmıştır. Böylece, tarım kesiminin pazar ekonomisiyle bütünleştirilmesi de sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

AKALIN, Uğur Selçuk. **Üç Dönem, Üç Ekonomi**, İstanbul: Set Yayınları, 2004.

AKANDERE, Osman. **Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler, 1938–1945**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1988.

AKTAN, Reşat. “Mechanization of Agriculture in Turkey”, İçinde, **Land Economics**, No.23, (November, 1975).

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı 1942–1945, Cilt:15, İstanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, 1946.

BORATAV, Korkut. “Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve Rantlar”, **Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:8, (Aralık-Ocak, 1984/85).

BORATAV, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2007**, Ankara: İmge Kitabevi, 2009

BORATAV, Korkut. **Türkiye’de Devletçilik**, Ankara: Savaş yayınları, 1982.

- BURÇAK, Rıfık Salim. **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945–1950**, Ankara: Olgaç, 1979.
- CEM, İsmail. **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 15. Basım, İstanbul: Can Yayınları, 2002.
- COWEN, Tyler. “The Marshall Plan: Myths and Realities”, İçinde, **U.S. Aid to the Developing World**, ed., Doug Bandow, Washington: The Heritage Foundation, 1985.
- ÇAVDAR, Tevfik. **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900–1960**, Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- ÇUFALI, Mustafa. **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945–1950)**, Ankara, Babil Yayınları, 2004.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1968.
- EROĞUL, Cem. **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 4. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2003
- GÜVEN, Sami. **1950’li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Bursa: Ezgi Kitabevi, 1998.
- HUNTINGTON, S.P. ve DOMINGUEZ, J.K.. **Siyasal Gelişme**, Çev: Ergün Özbudun, İstanbul, 1975.
- HÜSNÜ, BENGİ. **Milli Koruma Kanunu ve Kararları**, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1945.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri. **Politikada 45 Yıl**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.
- KAZGAN, Gülten. “Cumhuriyet Tarihinde Yaşanan Yapısal Dönüşümler”, İçinde, **Kuruluşunun 85. Yılında Cumhuriyet’in Projeleri Sempozyumu,- Siyaset-Hukuk-Toplum-Ekonomi-**, M.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul, 23 Ekim 2008.
- KEYDER, Çağlar. **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983.
- KEYDER, Çağlar. “Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı”, İçinde, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.
- KEYDER, Çağlar. “Türkiye’de Ortakçılık Dengesi ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi”, **Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:11, (Haziran-Temmuz, 1985).
- KEYDER, Çağlar. “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950–1980”, İçinde, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

-
- KEYDER, Çağlar. “İktisadi Gelişme ve Bunalım”, İçinde, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: Irwin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, 5. Baskı, Bilim Dergisi, İstanbul: Belge Yayınları, 2006.
- KEYDER, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- KIVILCIMLI, Hikmet. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, İstanbul: Bibliotek Yayınları, 1989.
- KURUÇ, Bilsay. **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri: Söylev, Demeç ve Yazılar**, Ankara: A.Ü.S.B.F. Maliye Enstitüsü Yayını, 1963.
- MAKAL, Ahmet. “65. Yılında Milli Koruma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:102, 2005.
- Malatya’da Bir Yolsuzluk Davası, **Tan**, (21 Temmuz, 1942).
- MARGULIES, Ronnie ve YILDIZOĞLU, Ergin. “Tarımsal Değişim”, İçinde, **Gelişme Sürecinde Türkiye**, Der: Irwin Cenil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Bilim Dergisi, 5. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- NICHOLLS, H. “Investment in Agriculture in underdeveloped Countries: Case Study of Turkey, 1948-1954”, **American Economic Review**, Vol:45, No:2, 1955.
- PAMUK, Şevket. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İlaş Politikası ve Köylülük”, İçinde, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- PAMUK, Şevket. “War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey 1939-1945”, İçinde, **Present Politics in the Modern Middle East**, Ed., John Waterbury and Farhat Kazemi, Florida: University Press of Florida, 1991.
- T.C. Merkez Bankası Aylık Bülten**, 1978, No:12, s.32 ve T.C. Maliye Bakanlığı, Aylık Ekonomik Göstergeler, Nisan-Mayıs, Haziran 1979.
- TEMEL, Adil. “Büyüme, Ekonomik Yapı Değişmeleri (1946–1997)”, İçinde, **Bilanço 1923–1998, Ekonomi, Toplum, Çevre 2**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- TEZEL, Yahya. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara: Yurt Yayınları.
- TİMUR, Taner. **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2003.
- TOPRAK, Zafer. “Türkiye’de Muhalefetin Doğuşu: II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:121, (Ocak,2004). 1981
- TUNÇAY, Mete. **Türkiye Cumhuriyet’inde Tek parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)**, Ankara: Yurt Yayınları, No.1.1981

TURGUT, Serdar. **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara, 1991.

Tüccarlar Buğday Stoku Yapıyorlar, **Tan**, (24 İlkteşrin, 1940).

TÜTENGİL, Cavit Orhan. **Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, 2. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1977.

Un ve Karne Yolsuzluğu Yapan Bir Şebeke Yakayı Ele Verdi, **Tan**, (25 Şubat, 1942).

URAN, Hilmi. **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2007

WOOD, Robert E.. **From Marshall Plan to To Debt Crisis: Foreign Aid And Development Choices in the World Economy**, California: University of California Press, 1986.

YENAL, Oktay. **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, İstanbul: Homer Yayınevi, 2003.

ZÜRCHER, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları,2006